



УДК 349.3:342.734

ON CERTAIN ASPECTS OF THE NATURE OF SOCIAL HUMAN RIGHTS

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРИРОДИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Silchenko S.O. / Сільченко С.О.

PhD in Law, As. Prof. / к.ю.н., доц.

ORCID: 0000-0003-3436-3021

Yaroslav Mudryi National Law University,

Kharkiv, Hryhorii Skovoroda Str., 77, 61024

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, 61024

Анотація. Стаття присвячена дослідженню природи соціальних прав людини. На підставі історично-правового і теоретичного аналізу становлення соціальних прав зроблено висновок про те, що зазначені права, зокрема право на соціальне забезпечення, потребує не лише закріплення та визнання його з боку держави, але й вжиття нею певного комплексу активних дій, що охоплюються доктриною позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини. Аналізуючи продемонстровані Конституційним Судом України позиції щодо тлумачення правових норм, пов'язаних із забезпеченням певного рівня соціального захисту з боку держави шляхом відповідного фінансування, автор приходить до висновку про існування двох основних підходів до забезпечення реалізації права на соціальне забезпечення. Перший є загальним і передбачає рівень гарантування цього права, що виходить із реальних фінансових можливостей держави. Другий акцентований виключно на встановлений законом рівень захисту та не враховує існуючі економічні чинники.

Ключові слова: права людини, соціальні права, соціальне забезпечення, право соціального забезпечення.

Вступ

Трансформація національної правової системи передбачає активний поступ у напрямку людини, її прав, свобод та інтересів. Ефективна система реалізації та захисту прав людини і громадянина, розширення їх кола і змісту мають бути наріжним камінням розвитку цієї системи.

Правники приділяють значну увагу дослідженню ціннісних аспектів права, інших питань, пов'язаних із цією проблематикою [1]. Це і не дивно, адже існування права поза людською особистістю, її соціальними зв'язками є абсурдним і позбавленим жодного сенсу. Особа за фактом народження, завдяки своїй особливій природі володіє певними невідчужуваними правами. Ю. С. Разметаєва справедливо відзначає, що саме людська гідність та індивідуальність надають людині якість суб'єкта права, який в силу свого буття володіє певними правами [2, с. 6].



Особливістю соціального права є наближеність правового регулювання до людської природи, фізіології, конкретних життєвих проблем, які супроводжують життя кожної особи. Мірилом цінності правового регулювання є відповідність окресленої об'єктивним правом ідеальної моделі поведінки потребам та інтересам окремої людини. Цінність правового регулювання визначається тим, наскільки ефективно особа може реалізувати свої права та інтереси під час застосування правових норм, зокрема у правовідносинах.

Метою цієї статті є здійснення наукового аналізу природи соціальних прав та чинників, які впливають на обсяг задоволення державою потреби особи у соціальному забезпеченні.

Матеріали та методи дослідження.

Дослідження зазначеної наукової проблематики базувалося на комплексному підході, що включав аналіз наукової літератури, вивчення національних та міжнародно-правових нормативних актів у сфері соціального забезпечення та практики їх застосування. Використано публікації з питань прав людини, теорії права, конституційного права, права соціального забезпечення. Було досліджено окремі рішення Конституційного Суду України, що стосуються соціальних прав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціальні права людини, їх становлення і розвиток, вплив на механізм правового регулювання різноманітних суспільних відносин постійно перебувають у фокусі уваги учених-правників з різних галузей права. Означені питання у своїх роботах висвітлювали Ю. Г. Барабаш, Н. Б. Болотіна, В. В. Жернаков, С. М. Максимов, А. С. Пазенюк, П. І. Рабінович, Ю. С. Разметаєва, С. М. Синчук, В. Я. Тацій, Г. О. Христова, О. М. Ярошенко та інші.

Основний текст.

Юридична наука визначила кілька підходів до розуміння сутності прав людини. По-перше, права людини розглядаються як можливості діяти у певний спосіб або утриматися від певних учинків. При цьому досить часто ці можливості мають супроводжуватися позитивними діями з боку держави. Наступним є



підхід, який наголошує на необхідності закріплення прав людини нормативно-правовими актами, часто ототожнюючи їх з поняттям «свобода». Нарешті права людини деякі дослідники розглядають як можливість одержувати певні блага від держави [1, с. 29].

Дійсне суб'єктне право, на думку В. П. Плавича, виступає як зумовлене потребами суб'єкта домагання, звернене до сфери людських благ або цінностей. Природна необхідність споживання благ вимагає пристосування індивідів до суспільних умов з тим, щоб підпорядкувати собі ці умови, зробити їх дійсними умовами задоволення своїх потреб. Виступаючи як зовнішнє вираження волі суб'єкта, спрямованої на задоволення його потреби, домагання становить природний зміст суб'єктивного волевиявлення, якою б не була його суспільна форма (політична, моральна, релігійна тощо). Дійсне домагання передбачає його задоволення. Домагання і задоволення – це два полюси взаємовідносин суб'єктів, природні виявлення їхніх волей, які втілюються в ту чи іншу суспільну форму. Перше виступає як субстрат суб'єктного права, друге – як субстрат правового обов'язку. Правами та обов'язками стають найбільш важливі домагання суб'єктів та їх задоволення, що виражають життєво необхідні інтереси (для кожного суспільства їх коло різне). Домагання, як субстрат суб'єктного права, виступає як носій правомочності. Суб'єктне право постає перед нами, як подвійне явище – як домагання і як правомочність, або, якщо завгодно, як правомочне домагання [3, с. 9].

Слід погодитися з Ю. С. Разметаєвою, яка визначає права людини як можливості, що реалізуються у певному просторі свободи, межі якого окреслюються відповідними просторами свободи інших носіїв права [2, с. 11, 12]. Такий підхід виглядає універсальним і дозволяє зрозуміти сутність не лише політичних чи особистих, а і соціальних прав, що традиційно пов'язують не абстрактну людину і державу, а конкретну особу, яка існує тут і зараз, в межах певного соціального простору.

Вважаємо, що характеризуючи соціальні права, їх треба розглядати як можливості, детерміновані соціальною діяльністю громадянського суспільства і



держави. Генеза соціальних прав, їх трансформація від сфери благодійності та утримання в межах сім'ї до соціальної політики держави переконливо засвідчує, що вони вимагають не лише визнання з боку держави, але й позитивне закріплення, відображення в законі чи іншому нормативно-правовому акті.

Якщо цього недостатньо, то до роботи залучаються певні правові механізми, наприклад, судовий захист, правозастосування чи захист з боку держави, дотримання певних юридичних процедур.

Взаємозв'язок соціальних прав людини і обов'язків держави по відношенню до своїх громадян, інших осіб, які проживають на її території, окреслює певні межі механізму правового регулювання соціальної сфери. Обов'язки держави, що мають активний характер, кореспондують правам громадянина і виражають відповідальність держави перед особою [2, с. 14].

Держава, яка не лише визнає, але й гарантує соціальні права людини, вважається соціальною. Втім, у сучасній західній літературі набуває поширення підхід, за яким значна частина повноважень та відповідальності, яку перейняла на себе держава, має бути повернута громадянському суспільству, зокрема у сфері освіти та охорони здоров'я. Це потрібно, щоб запобігти придушенню можливостей для прояву кращого у людей завдяки можливості служити іншим. Держава має підтримувати рівень безпеки, нижче якого ніхто не повинен падати, але будь-яка допомога за межами державного мінімуму повинна передусім бути приватною [4, с. 126, 127].

У цьому слід вбачати тенденцію посилення особистої відповідальності за своє життя, що зовсім не суперечить концепції соціальної держави. У науці соціально-економічні права включають до другого покоління прав і свобод людини [1, 45, 46]. Вони отримали визнання з боку держави унаслідок боротьби людства за покращення свого соціально-економічного і культурного становища, наростаючої соціалізації держав, їх еволюції від чисто ліберальної моделі до ліберально-соціальної. Цей процес розпочався у першій чверті XX століття і особливо активізувався у середині минулого століття.

Думка про соціальну захищеність громадян стає провідною серед



прихильників соціалістичних і соціал-демократичних політичних течій, ідей соціальної державності. Саме в цей час відбувається поступове і якнайширше включення до конституцій багатьох держав соціально-економічних прав і свобод, які гарантували б інтереси тих, хто працює за наймом, – права на працю і пов'язаних з ним гарантій, включаючи соціальне забезпечення трудящих, а також прав і свобод соціально-культурного характеру, у конституційному гарантуванні яких зацікавлені переважно ті ж наймані працівники, – права на освіту, на доступ до досягнень науки і культури тощо. У визначних міжнародно-правових документах, зокрема, Загальній декларації прав людини [5] та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [6], а також конституціях розвинутих країн соціально-економічні права набувають всебічного розвитку і дістають юридичне закріплення [7, с. 28].

Одним із головних соціальних прав людини є право на соціальне забезпечення (захист). Наразі відбувається його переосмислення, виявляються нові аспекти, що зумовлює увагу науковців до відповідної проблематики.

Прагнення України будувати цивілізовану модель соціальної держави, задеклароване у ст. 3 Конституції України, передбачає проведення зваженої соціальної політики, яка забезпечує умови для здійснення особою права на соціальний захист. Його реалізація відбувається у різних організаційно-правових формах (соціальне страхування, соціальна допомога за рахунок держави, державне соціальне забезпечення). Тому очевидно, що законодавчі підходи до діяльності у цій сфері не можуть ґрунтуватися на однакових підходах щодо гарантування права на соціальне забезпечення для різних категорій осіб.

Чи повинна держава забезпечувати якнайповніше гарантування та реалізацію права на соціальний захист? Протягом сучасного етапу існування України як незалежної держави це питання постійно дискутується як в науці, так і на практиці, зокрема органами конституційного судочинства.

Передусім це питання безпосередньо зачіпає проблему реалізації прав людини, їх гарантованості. Особливо актуальним воно є щодо соціальних прав. Так, на думку В. Я. Тація, встановлене у ст. 22 Загальної декларації прав людини



право особи як члена суспільства на соціальне забезпечення пов'язується з ресурсами держави. «Ресурси в цьому розумінні – це не тільки фінансово-економічні можливості, а й організаційно-правові заходи, перешкоди у здійсненні яких владноможці не завжди прагнуть долати» [8, с. 14]. Як відзначає С. І. Максимов, цей менш категоричний статус соціальних прав робить їх предметом жвавих дискусій і постійно актуалізує проблему їх обґрунтування [9, с. 399].

Протягом усього часу з моменту проголошення незалежності нашої держави одним з напрямків бюджетної і соціальної політики України було намагання забезпечити балансування обсягів та розмірів соціальних виплат та пільг різноманітним категоріям громадян з наявним обсягом бюджетного фінансування. Ця тенденція існувала з початку 2000-х років і на певному етапі мала підтримку з боку Конституційного Суду України (далі за текстом – КСУ). Передусім варто звернути увагу на два рішення цього суду, які втілювали тогочасні підходи до вирішення цієї проблеми. Це, зокрема, рішення КСУ від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011 [10] та від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012 [11].

Ухвалюючи рішення від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011, КСУ дійшов висновку, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Тому механізм їх реалізації може бути змінений державою через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, подібні заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що є найважливішою функцією держави.

Як зазначив суд, «принцип збалансованості бюджету» є визначальним поряд з принципами справедливості та пропорційності (розмірності) у діяльності органів державної влади, зокрема, в процесі підготовки, прийняття та виконання Державного бюджету на поточний рік [10].

У рішенні від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012 КСУ повторив аргументи про те, що розміри соціальних виплат залежать від соціально-економічних можливостей держави, а передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними.



Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення.

Тому він дійшов висновку, що Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України. Як зазначив суд, діяльність Кабінету Міністрів України повинна виходити із засад фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України [11].

На практиці це означало, що державне забезпечення соціального захисту громадян має здійснюватися в межах запланованих бюджетних видатків. Якщо чинне законодавство України передбачатиме більший розмір соціальних видатків (виплат), ніж це може дозволити собі поточний Державний бюджет, реальний розмір виплат має визначатися не законодавством чи судовими рішення на його основі, а реальними можливостями бюджету.

Втім, зазначені підходи не були сталими і КСУ поступово почав формувати доктрину позитивного обов'язку держави і став частіше звертатися до постулатів доктрини прав людини, включно з концепцією зобов'язань держави у сфері прав людини, «окремо використовуючи підходи і навіть конструкцію «позитивні зобов'язання» («позитивний обов'язок») держави» [12, с. 547].

Ця тенденція досить активно проявляється щодо гарантування конституційних прав і свобод певних категорій громадян, передусім зазначених у статтях 16 і 17 розділу 1 Конституції України [13]. Як зазначив з цього приводу суддя КСУ О. О. Первомайський: «Конституційний Суд фактично протягом останнього року сформулював нові юридичні позиції щодо особливостей соціального захисту у випадках, коли мають бути застосовані не лише норми розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, а й приписи розділу I «Загальні засади» Основного Закону України, зокрема статей 16 та 17» [14].



Яскравим прикладом такого підходу стало рішення КСУ від 17.07.2018 р. № 6/р-2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2–7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII [15].

У цьому рішенні суд наголосив на засадничому характері положень статті 16 Конституції України, за якою забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Обов'язок держави щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу, на переконання КСУ, зумовлює надання особливого статусу таким громадянам. Виконання державою цього обов'язку потребує належного обсягу державних видатків, зокрема, у сферу охорони здоров'я, соціального забезпечення та їх ефективного використання; підтримання у належному стані санітарного та епідеміологічного благополуччя населення, створення ефективних заходів щодо попередження захворювань, зниження ризиків для здоров'я людини, що пов'язані з радіоактивним забрудненням значної території та негативним впливом цього фактора на довкілля та громадян.

Тому КСУ зазначив, що скасування пільг, компенсацій та гарантій не відповідає конституційному обов'язку держави, передбаченому у статті 16 Основного Закону України, щодо осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, тому пільги, компенсації та гарантії є такими, що захищені Конституцією України від негативних наслідків для цієї категорії осіб при внесенні змін до законодавства України.

Доктрина позитивного обов'язку держави щодо гарантування конституційних прав і свобод далі яскраво проявилась у рішенні КСУ від 18.12.2018 р. № 12-р/2018 у справі про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей [16]. суд наголосив на засадничому характері статті 17



Конституції України, у тому числі щодо соціального захисту осіб, на яких покладається обов'язок захищати суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України». На переконання КСУ громадяни України, які захищають Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, виконують конституційно значущі функції. Тож держава повинна надавати їм і членам їхніх сімей особливий статус та забезпечувати додаткові гарантії соціального захисту відповідно до частини п'ятої статті 17 Конституції України як під час проходження служби, так і після її закінчення. Цей особливий соціальний захист не обмежено умовами й рівнем, встановленими у статті 46 Основного Закону України.

Отже, офіційна конституційна доктрина поваги до людської гідності відносить до безумовно захищених державою видатки для забезпечення людині мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. Йдеться, як правило, про соціально вразливі верстви населення України. Проте по відношенню до окремих категорій громадян, зокрема, військовослужбовців та членів їх сімей, осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, застосовується принцип правомірних (легітимних) очікувань, який по суті забезпечує збереження досягнутого рівня соціального захисту навіть в умовах зміни законодавчого регулювання.

Висновок.

Таким чином, спираючись на досвід законодавчого регулювання питань пенсійного забезпечення громадян України як одного з ключових видів соціального забезпечення, можна констатувати існування двох ключових підходів до праворозуміння та забезпечення реалізації соціальних прав. Перший є більш загальним і передбачає рівень гарантування відповідного права на рівні, що детермінований реальними фінансовими можливостями держави, передбаченими запланованими обсягами бюджетного фінансування відповідних видатків. Він постійно реалізується через обмеження видатків на пенсії, допомоги, пільги та соціальні виплати безпосередньо в Законі України про Державний бюджет на відповідний рік.



Інший підхід, який останнім часом послідовно відстоює Конституційний Суд України, втілює доктрину позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини, зокрема соціальних. По відношенню до окремих категорій громадян, зокрема, осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, застосовується принцип правомірних (легітимних) очікувань, який по суті забезпечує збереження досягнутого рівня соціального захисту навіть в умовах зміни законодавчого регулювання.

Література:

1. Пазенок А. С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 176 с.
2. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія Харків: Финарт, 2013. 196 с.
3. Плавич В. П. Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки. *Вісник Одеського національного університету*. 2009. Т. 11. Вип. 9. С. 5–17.
4. Green D. G. Reinventing civil society: the rediscovery of welfare without politics. London: Civitas, 2000. 175 p.
5. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий резолюцією 2200 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042.
7. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації. *Юридичний вісник України*. 2002. № 17. С. 27 – 29.
8. Тацій В. Я. Права людини і громадянина як підґрунтя вдосконалення законодавства України. *Проблеми законності*. Харків. 2009. Вип. 100. С. 6–17.
9. Максимов С. І. Соціальні права людини: до проблеми обґрунтування. *Проблеми законності*. Харків. 2009. Вип. 100. С. 398–406.
10. Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011



у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік». URL: <https://ccu.gov.ua/docs/639>.

11. Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/642>.

12. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики: монографія. Харків: Право, 2018. 680 с.

13. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 54к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_p_2020_1.pdf.

15. Рішення Конституційного Суду України від 17.07.2018 р. № 6-р/2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2–7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII». URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-r2018>.

16. Рішення Конституційного Суду України від 18.12.2018 р. № 12-рп/2018



у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII» (справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/12_r_2018.pdf.

Abstract. *This article examines the nature of social human rights. Through a historical, legal, and theoretical analysis of the development of social rights, it is argued that such rights, particularly the right to social security, require not only their recognition and formal consolidation by the state but also the adoption of a set of proactive measures falling within the doctrine of the state's positive obligations in the field of human rights. By analyzing the case law of the Constitutional Court of Ukraine concerning the interpretation of legal norms related to securing a certain level of social protection through appropriate state funding, the author identifies two principal approaches to the realization of the right to social security. The first is general in nature and ties the level of guarantees to the state's actual financial capacity. The second is strictly law-oriented, focusing exclusively on the statutory level of protection while disregarding existing economic constraints.*

Keywords: *human rights, social rights, social security, social security law.*